

BENE Adrián

Pécsi Tudományegyetem
Bölcsészettudományi Kar, Francia Tanszék
Pécs, Magyarország
beneadrian@gmail.com

FÉLELEMÉRTELMEZÉSEK

Tumačenje straha

Interpretations of Fear

Balogh László Levente – Fazakas Sándor – Valastyán Tamás szerk. 2021. *A félelem reprezentációi*. Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó.

A sajátunktól földrajzilag vagy történelmileg távoli kultúrák megnyilvánulásaival találkozva gyakran feltűnik, hogy bizonyos alapvető érzésekhez, érzelmekhez eltérő kifejezőmódok, konvencionális viszonyulások, értékelések kapcsolódhatnak, noha biológiailag ezeket elvileg hasonlóan éli meg minden ember. Az öröm, a bánat, a harag, a félelem zsigerileg hatnak ránk, viselkedésünket azonban annak függvényében alakítják, hogyan gondolkodunk róluk, milyen képzetek és elvárások kapcsolódnak hozzájuk saját kultúránkban. Ez a viszonyulás rendszerint rétegzett, tartalmát nem lehet egyértelmű hozzárendelések formájában leírni. Gondoljunk csak a félelem, az ijedség, a rémület, a szorongás, az iszony szavakkal kifejezett lelkiállapotok rokonságára, a szavak fogalmi jelentésének szoros mezőösszefüggésére. A Debreceni Egyetem Kulturális Archeológia Kutatócsoportjának a félelem kognitív és affektív aspektusait több tudományág felől közelítve körüljáró tanulmánygyűjteménye a *Cultura Animi Kultúratudományi Sorozat* negyedik köteteként jelent meg. Az egyes tanulmányok a kognitív nyelvészet, a filozófia, a teológia, az irodalomtudomány és a szociológia eszköztárával próbálnak közelebb kerülni annak megragadásához, hogy az európai kultúrkörben mit is értünk félelem alatt.

Németh Áron az Őszövétség tartalmi és nyelvi elemzéséből indul ki, George Lakoff és Mark Johnson kognitív nyelvészeti metaforaelméletére támaszkodva,

összevetve azt a jelenkori európai nyelvek és a magyar nyelvi-fogalmi struktúráival a félelemmel kapcsolatban. (Például a félelem mint ellenség, mint teher, mint hideg, mint folyadék egy tartályban képzeteinek, fogalmi metaforáinak felbukkanása vagy éppen hiánya az egyes nyelvek frazémáiban.) A kötet első blokkjának második írásában Fazakas Sándor keresztyén teológiai vonatkozásban mutat rá a félelemmel összefüggő érzelmek (szégyen, büntudat, bocsánat) eltérő értelmezési lehetőségeire. Teológiai-szellemtörténeti áttekintésében a különböző korok félelmeit is megkülönbözteti fő tárgyuk szerint, Paul Tillich nyomán az újkort a lét értelmetlenségétől való félelem koraként írja le, a jelenkort pedig a jövőbeli ökológiai krízistől való félelem („klímaszorongás”) koraként. Ennek teológiai kihatásként a világ megőrzése (*conservatio mundi*) már nem kizárólag a Teremtőhöz kapcsolódik, hanem minden ember erkölcsi kötelezettsége – még ha a szerző nem is ért ezzel egyet, mondván, ezzel az emberiségtől isteni tulajdonságot követelnék meg. Ehhez kapcsolódik Hans Jonas elmélete a jövő generációk iránti felelősségről, mint erkölcsi imperativusról, amelyet a jövőbeli pusztulástól való félelem motivál. Fazakas ehelyett a bizalom alapú jövőképet javasolja, amely értelmében a remény és a bizakodás kizárja a rettegést és a kétséget, tehát nincs mitől félni. Ennek teológiai levezetése bizonyára helytálló, azonban feltétlen gondviseléshit nélkül logikailag és etikailag aligha állja meg a helyét. A vallástudományi témájú írások sorát Hankovszky Tamásé zárja, az istenfélelem elvesztéséről mint defektusról, elbizakodottá válásról. Hankovszky esszéje Tillich egzisztencialista szorongástipológiája alapján kapcsolja össze az istenfogalmat a félelem fogalmával. Ebben a tulajdonképpen antropológiai-pszichológiai megközelítésben az istenfogalom forrása és lényege, hogy megtestesíti az embernek a léte esetlegességéből fakadó szorongását, illetve az abból transzformált félelem tárgyaként jelenik meg. Fenyegető hatalma egyben gondviselésként is megjelenik a hívő tudatában, sőt az istennel való kapcsolat biztosít értelmet az életnek, „ő a mi üdvösségünk”. Hogy mégis kiveszett az istenfélelem, annak okát Hankovszky a világ Max Weber által megfogalmazott varázstananodásában látja, vagyis a kauzális-mechanikus világnézet általánossá válásában, amely olyan értelemben is ellensége a megélt spiritualitásnak, hogy a természetben többé nem találhatjuk meg a szentet, a természeti törvények kizárják a csoda lehetőségét. A Rudolf Otto nyomán összekapcsolt szent és a (kanti) fenséges tapasztalatában egyre ritkábban van részünk, ezzel együtt kiveszett a félelemtől sem mentes csodálat és megrendülés érzése is, amelyet a szent és a fenséges megélése váltott ki.

A kötet második egysége három filozófiai-etikai tanulmánnyal indul, majd egy-egy pszichológiai, jogi és demográfiai megközelítésű írás követi őket. Barcsi Tamás a halálfélelem filozófiai értelmezéseit tekinti át, pontosítva, milyen különböző félelmek sorolhatók ide. A jó élet szempontjából vizsgálva a halálhoz való

viszonyulást, a filozófusok véleménye megoszlik a félelemmel kapcsolatos követendő attitűdről: elfedni vagy szembenézni vele. Barcsi előbbihez sorolja a túlvilági halhatatlanság vallási képzeteit és a halál feldolgozását segítő rítusokat is, amelyek valójában meglehetősen különböznek attól a stratégiától, hogy egyszerűen nem foglalkozunk a halállal. Utóbbi kollektív változataként a 20. században a mechanikus világszemlélet elterjedésével „Nyugaton” kulturális tabuvá válik a halál, medikalizált és technicizált eseménnyé. A másik út a halálra való felkészülés, ami az ókori európai filozófia fontos témája Szókratésztől Senecáig. Az ókori platonikus, sztoikus, ritkábban epikureus érvek később keresztény hitelemekkel egészülnek ki. A 20. században jelenik meg ehhez a tradícióhoz képest újító módon az egzisztenciálfilozófiai felfogás, amely szerint az autentikus élet, a heideggeri tulajdonképpeni lét feltétele a saját halálhoz való megalapozó viszonyulás. Ez a szerző számára meggyőzőbb felfogás, mint a francia egzisztencializmus nézete a halál esetleges abszurditásáról, amely helyett Sartre szerint a választásaink, a cselekedeteink határozzák meg életünk projektumát. A fejezet második szövegében Kiss Lajos András az érzelmek társadalmi-politikai szerepét vizsgálja, elsősorban Martha Nussbaum és Judith Shklar nézeteit tárgyalva. Mint ismert, Nussbaum szembeállítja a szolidaritást szolgáló érzelmeket (szeretet, együttérzés, részvét) az ellenségképzés emocionális eszközeivel, a félelemmel, az irigységgel és a szégyennel, utal ugyanakkor Sajó András jogfilozófusra, aki szerint az állampolgárok félelemérzete nélkül nem léteznének az emberi alapjogok sem. Másfelől viszont az idegentől, másságtól való félelem könnyen vezet a szabadságjogok korlátozásához, ahogyan azt a terrorfenyegetés és a migrációs válság mutatta az elmúlt évtizedekben. Szervesen kapcsolódik ehhez Balogh László Levente kiváló írása, amelyben a kollektív félelmek természetét és a hatalom eszközeként való felhasználhatóságukat mutatja be. Mivel a biztonság természetes emberi szükséglet, a bizonytalanság, a fenyegetettség érzésének felkeltése hatékonyan szolgálja az uralom fenntartását és legitimizálását. „Ezek a diszkurzív félelemkeltések olyan jól ismert értelmezési mintákon nyugszanak, mint a bűnbakteremtés, a tettes és az áldozat viszony megfordítása és az összeesküvés-elméletek, amelyek minden mai politikai diskurzus alapelemei” (116) – olvashatjuk. Mindez megmagyarázza az elmúlt években egyre több helyen épülő falak, határórizeti rendszerek iránti, politikailag gerjesztett igényt.

Agora Zsuzsanna az első világháború idejének pszichiátriai diskurzusa felől közelíti meg a katona félelmét mint a heroikus férfieszmény normájából következően negatívként (gyávaságként) megbélyegzett érzelmet. Jellemző, hogy az állami ideológiát leginkább kiszolgáló német orvosok – orosz és francia kollégáikkal ellentétben – a háborús traumák neurotikus tüneteit többnyire hisztériának vagyis devianciának tekintették, és az egyén erkölcsi, jellembeli gyengeségére vezették vissza. Szunyog Tibor jogi szempontból tekinti át a félelem

ellentmondásos vonatkozásait, amelyek abból erednek, hogy minden jogrendszer a szankcióktól való félelemre építve nyújt biztonságot az állam polgárainak. Speciális kollektív félelmet, a magyar nemzethalál fenyegetését járja körül a demográfia diszciplináris kontextusában Takács Erzsébet, amely a 19. század óta zajló értelmiségi diskurzushoz képest napjainkra közvetlen alátámasztást kapott a megállíthatatlannak tűnő intenzív népességfogyás révén.

A kötet zárófejezete a félelem irodalmi művekben megjelenő reprezentációival foglalkozó írásokat tartalmaz. Alapvető emberi érzelemről lévén szó, a művészeti alkotások számtalan példát kínálnak ennek ábrázolására – a meglepő számomra az, hogy kizárólag irodalmi példák kerülnek szóba, a többi művészeti ág (még az elsődlegesen narratívának tekintett film is) teljes mértékben hiányzik. A félelem irodalmi reprezentációinak vizsgálata nem feltétlenül hagyományos tematikus vagy pszichológiai elemzést takar; Horváth Andrea például a félelemhez kapcsolódó térmetaforákat elemzi Ingeborg Bachmann-nál, feminista nézőpontból, Főfai Rita *A legyek ura* metaforikus-ideológiakritikai olvasatát adja az uralom középpontba állításával, Takács Miklós a populáris kultúra, a technológiakritika és a *gender studies* felől közelít Stephen King *Christine*-jéhez. Pabis Eszter a virtualitás kontextusában vizsgálja Terézia Mora *A szörnyeteg* című regényében a monstrozitást mint az erőszak és a félelem közvetítőjét. A kötetet Valastyán Tamás írása zárja a félelem Borbély Szilárd-i retorikájáról, érdekes módon egyetlenként foglalkozva lírai alkotásokkal. Valastyán a három kiválasztott szövegrész szoros olvasása közben ontológiailag is helyesbíteni kívánja a közkeletű félelem-szorongás megkülönböztetést: „a félelem esetében sem lehet mindig pontosan identifikálni a tárgyat és az okot”. Valastyán heideggeriánus metafizikai olvasatában a *Hosszú nap el* például a valamitől való félelem és a semmitől való szorongás, a szubjektív és az abszolút egymásba játszásaként jelenik meg.

Összességében elmondható, hogy a kötet inspiratív sokszínűsége bizonyára nem meríti ki a lehetséges közelítésmódok teljes tárházát a félelem témáját illetően, inkább rámutat a téma további vizsgálatának indokoltására, amelyben különösen gyümölcsöző lehet a tudásszociológia, a kritikai diskurzusanalízis, a reflexív szociológia és a kulturális antropológia, a kritikai kultúrakutatás, vagy éppen az affektív fenomenológia szemléletmódjának alkalmazása. A félelem művészi reprezentációjával kapcsolatban legalább ilyen indokolt a kognitív irodalomtudomány (amely a magyar irodalomtudományban is viszonylag ismert irányzat) mellett az affektív narratológia és a narratív etika szempontjainak figyelembevétele. Különösen aktuálissá teszik ezt azok a jelenségek, amelyek fokozódó mértékben határozzák meg korunk életvilágát: a tömeges manipuláció (félelem- és gyűlöletkeltés) egyre kifinomultabb formái, amelyek együtt járnak a kritikai gondolkodás háttérbe szorításával. Ha van a humán tudományoknak közvetlen társadalmi hasznuk, az az említett folyamatok leleplezése és akadályozása.